

БАДИЙ ТАРЖИМАНИНГ ЛИНГВОМАДАНИЙ ЖИХАТЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Ўктамжон Ўрозович Қўлдошов

Самарқанд давлат чет тиллар институти ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада таржима муқобиллигини таъминлашда матннинг лингвомаданий жиҳатини сақлаш катта аҳамият касб этиши таҳлил қилинган. Когнитив ёндашув асосида олиб борилган лингвомаданий таҳлил таржима адекватлигини таъминлашнинг энг мувофиқ усули эканлиги асосланган. Тиллараро ва маданиятлараро мулоқот шароитида таржимада муқобилликка эришиш масаласи кенг қўламли фанлараро лингвомаданий ёндашув асосида ҳал этилиши лозимлиги муҳокама қилинган.

Калит сўз ва иборалар: бадий таржима, лингвомаданият, контаминация, интерференция, лакуна, трансформация, стереотип, олам манзараси, когнитив заҳира, фон ахборот, эквивалентлик.

ABSTRACT

The article analyzes the importance of preserving the linguo-cultural aspect of the text in providing translation equivalence. Linguo-cultural analysis based on a cognitive approach is the most appropriate way to ensure translation adequacy. In the context of interlingual and intercultural communication, the issue of achieving equivalence in translation should be addressed on the basis of a comprehensive interdisciplinary linguo-cultural approach.

Keywords: literary translation, linguo-culture, contamination, interference, lacuna, transformation, stereotype, picture of the world, cognitive stock, background knowledge, equivalency.

КИРИШ

Бадий таржиманинг лингвомаданий жиҳати, замонавий тадқиқотларда таржима тиллараро ва маданиятлараро алоқанинг бир шакли сифатида тан олинганлиги натижасида, муқобилликни таъминлашда катта аҳамият касб этиб бормоқда. Улардан бири бўлган лисоний алоқа маданиятлараро шароитда амалга оширилиб, ушбу алоқа вақтида маълум тиллараро ва маданиятлараро

контаминация - тизимлар қоришуви юзага келади. Н. Гарбовский таржима борасида Ж. Муненнинг фикрини тасдиқлайди: “таржима лисоний алоқа ва билингвизмдан далолат беради, таржимавий билингвизм эса динамик билингвизм сифатида таърифланиб, унда нафақат иккита тил, балки иккита маданият ҳам алоқага киришади” [Н. Гарбовский, 2007: 8].

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Тилни лингвомаданий нуқтаи назардан ёритишда тилшунослар, шу тилни она тили ёки чет тили билан қиёслаш орқали ўрганиш лозим деган тезисга таяниб, тадқиқот бирлиги сифатида муайян чегаралар, яъни воқелик, муайян этномаданий жамоагагина холисона тегишли (кийим-кечак, қурилмалар, таомлар, урф-одат ва шу кабиларнинг номлари), жиҳатларини атовчи бирликлар, яъни лакуналар танланади [О. Юсупов, 2020: 32].

Тиллар муносабати жараёнида маданиятлар бир-бирига ўзаро таъсир кўрсатади ва ўз навбатида интерференция ходисаси вужудга келади. Н. Иванов интерференциянинг икки кўринишини ажратиб кўрсатади: ихтиёрий ва ихтиёрсиз. Биринчиси зарурий ўзлаштирма вазиятида юзага чиқиб, бирор бир факт ёки ҳодиса қабул қилувчи тизимда мустаҳкам ўрнашади ҳамда ўзга тизим манбалари кейинги тизим лакунасини тўлдириш учун ишлатилади. Интерференциянинг иккинчи тури, яъни сохта интерференция тасодифий нусха олишдан иборат бўлиб, факт ёки ҳодиса тилнинг тарихий тажрибасида ўрнаша олмайди. Бу турдаги интерференция чет тилини яхши билмаслик, ёки сўзма-сўз таржимадан дарак беради ва табиийки, хабарнинг мазмуни йўқолади [Н. Иванов, 2015: 34-64].

Ихтиёрий интерференция тиллараро ва маданиятлараро муносабатнинг яққол намоёндасидир. Тиллараро алоқа вазияти, тор маънода, икки ёки ундан ортиқ лисоний тизимлар ва тузилмаларнинг, кенг маънода тилларнинг маданий ўзаро таъсирланиши сифатида кўриб чиқилади. Олимлар маданиятлар ўзаро таъсирланишини “тиллар алоқаси орқали маданиятлар алоқасини пайдо қилувчи ходиса – таржимани асос қилиб” тадқиқ қилишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблашади [Н. Гарбовский, 2007: 320].

Таржиманинг маданиятлараро англашинишида маълум муқобилликнинг ўзига хос маданиятлараро мақомини тушуниб етиш ҳамда унинг муҳим рол ўйнашини инкор қилмаслик керак. Тиллараро ва маданиятлараро мулоқот шароитида муқобилликка эришиш масаласи таржимага нисбатан кенг кўламли

фанлараро лингвомаданий ёндашув асосида ҳал этилади. Таржимага бўлган лингвомаданий ёндашув таржима усуллари йиғиндисининг тор доирадаги анъанавий шарҳидан кенг тарихий шарҳга ўтишга имкон беради ва у тиллараро муносабат контекстида ечим топади.

Таржима, шубҳасиз, маданиятлараро мулоқотнинг муҳим воситаси ҳисобланади ва бусиз турли ҳамжамиятлар ва мамлакатлар ўртасидаги алоқа амалга ошиши қийин. Таржимада хабар бир тилдан иккинчи тилга трансформация қилинади ва бунда эквивалентлик масаласи муҳим рол ўйнайди. Таржима назарияси оламида машҳур бўлган олимлардан бири А. Иванов бу борада қуйидагича фикр билдиради: “Агар таржима назариясининг энг муҳим масаласи ажратиб кўрсатиладиган бўлса, уни, шубҳасиз, эквивалентлик деб атаса бўлади. У таржима муаммосининг марказий ўрнини эгаллайди” [А. Иванов, 2006: 65]. Шундай қилиб, таржиманинг сифати ва унинг лингвомаданий жиҳати, таржима бўлиш ёки бўлмаслик даражаси айнан эквивалентлик ва эквивалентсизлик даражаси билан аниқланади, дейиш мумкин ва айнан эквивалентлик таржима матнининг бошқа тилга таржима қила олинганлик кўрсаткичини ифодалайди.

Замонавий таржимашуносликда эквивалентлик назарий тилшунослик, мантиқ ва фалсафа кесишувида ҳал этилади, чунки у тил онтологияси ва фалсафанинг когнитив аспекти, шунингдек, мантиқнинг тушунчавий соҳаларини қамраб олади.

Ҳар бир шахс ва ҳар бир индивид ўз тили баробарида ўзининг бетақроп ва ўзига хос олам манзарасига эга бўлиб, бу олам манзараси шу тилда сўзлашаётганларнинг дунёқараши имкониятларини очиб бера олади. Мана шу фикр, кейинги йилларда тил ва тафаккурни бир-бирига тенглаштирувчи Сэпир-Уорфнинг “лингвистик нисбийлик тамойили” номли назарияси доирасида ривожлантирилди [В. Whorf, 1956: 214]. Ушбу концепцияга кўра, тилнинг ўзига хосликлари ушбу тилда сўзлашувчи инсонларнинг ўзига хос фикрлаш тарзини аниқлаб беради ва натижада бир тилнинг тафаккур маҳсули сифатидаги нутқ бошқа тил белгилари орқали бир хилда етказиб берилмайди.

Замонавий глобализация жараёнлари, турли маданиятлар ва цивилизациялар, турли тиллар вакилларининг ўзаро муносабатлари тиллар ва маданиятларнинг ўзаро бир-биридан таъсирланиши учун шароитлар яратади. Ҳозирги кунда, ҳаттоки ўз тилимиз муҳитида сўзлашиб туриб ҳам, биз бошқа тиллардан ўзлашиб келган атамалар (пандемия, ковид, онлайн кабилар)дан

фойдаланмай гапира олмаймиз. Бундан ташқари, ўзлаштира атамаларнинг маълум категорияси умумий лексиканинг динамик қатламини ташкил қилади. Бу турдаги лисоний ҳодисалар таржиманинг рационал мос тарзда амалга оширилишига кўмак беради. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб хулоса қилиш мумкинки, “таржима қилиб бўлмаслик назариясини тирик таржима амалиёти, малакали таржимонларнинг кўзга кўринган ишлари инкор қилди ва бунинг аксини исботлаш ёпиқ эшикка киришга уриниш билан баробардир” [С. Влахов, 1980: 39].

В. Виноградов таржиманинг лексик муаммоларига нисбатан “фон ахборот” терминини ишлатишни маъқул кўради ва бу атамани “фақатгина маълум миллатга хос бўлган ва унинг вакиллари орқали ўзлаштирилиб, ушбу миллий ҳамжамиятнинг тилида ҳам акс этган ижтимоий-маданий маълумот” деб тавсифлайди [В. Виноградов, 2001: 37].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Бу ҳолатнинг мисолини биз машҳур америкалик ёзувчи ва таржимон Марк Риснинг “Ўткан кунлар” романини таржима қилиш тажрибасида кўришимиз мумкин. Таржимон ушбу асарни таржима қилишга 15 йил сарфлаганлиги, ушбу вақт мобайнида А. Қодирийнинг ёзув услуби ва ўзбек маданиятини тушуниб етиш учун ҳатто Ўрхун-Энасой ёзувларини ва Чигатой лаҳчасини ўрганганлиги, халқ орасига кириб жума номозларига борганлигини ўз интервьюсида таъкидлаб, қуйидаги фикрни билдиради: “бадий таржимон бўлишни истаган киши камида ёзувчи бўлиши, асарнинг муҳити ва лингвомаданий жиҳатини англаб етиши лозим” [Mark Reese, interview, 2021: 7 iyul]. Таржимон ҳатто ўзбекларни бошқа китобхонлар ҳам ўзидек ҳис қила олишликлари учун баъзи соф ўзбек маданиятига хос сўз ва ибораларни ўзидек сақлаганлиги, масалан, ўзбек “нон”ини таржимада ҳам “non” шаклида қолдириб “bread” шаклида таржима қилмаганлигининг сабабини бу сўзнинг лингвомаданий сатҳи инглизча вариантыдан бир мунча ўзига хослик касб этишини айтиб ўтади. Ўзбеклар орасида 15 йил мобайнида яшаб ўзбек маданиятини етарли тарзда ўзлаштирган таржимон инглиз тилида мос муқобили бўла туриб, баъзи ўзбекча сўзларни транскрипция ва транслитерация усулида ифодалайдики, бу билан асарни ўқиётган инглиз китобхони ҳам ўзбекона маданиятни ҳис қилиб туришини назарда тутди. Қуйидаги чизмада

Ўзбек миллий сўзларининг ўзига хос таржима талқинига гувоҳ бўламиз (1-чизма):

1-чизма. Миллий сўзларнинг таржимадаги ифодаси.

Дискурсга лингвомаданий жиҳатдан ёндашган таржимон, олам манзарасининг ўзбек тилидаги лисоний ифодасини ҳамда ўзбекона руҳиятини сақлаш мақсадида асарда учраган баъзи мақол ва ибораларни сўзма сўз таржимасини ҳамда инглизча муқобилини ҳам келтириб ўтган:

Ой этак билан ёпилмас. (сарлавҳа) [А. Қодирий, 2019: 321].

It Is Impossible To Hide The Moon With An Apron; or Murder Will Out [M. Reese, 2019: 327].

Дунё аҳли ўзбек тили, унинг маданий стереотипларидан кенг миқёсда хабардор бўлишлиги ҳамда ўзбек тилини ҳис қилишлари учун китобнинг сарлавҳасини ҳам фақат таржима ҳолида бермасдан “Ўткан кунлар” номини ҳам сақлаганлигини, уни “**O‘tkan Kunlar. Bygone Days**” шаклида ифодалаганлигини таъкидлаб ўтади.

Тилдаги кўплаб сўзлар маълум коннотацияларга ёки стилистик, эмоционал, маъно товланишларига эга бўлиб, уларда ўша лингвомаданий жамиятнинг ўзига хос бўлган маданияти акс этган бўлади. Тиллараро ва маданиятлараро мулоқотнинг боғловчи халқаси сифатида таржимага нисбатан

кенг кўламли фанлараро ёндашув талаб қилиниши табиий, ва биз таржимага, хусусан бадий таржимага нисбатан лингвомаданий ёндашув тарафдоримиз.

Турли лингвомаданий жамиятларнинг тиллари, миллий онги ва маданиятларидаги тафовутлар тиллараро ва маданиятлараро муқобилсизлик ҳолатининг вужудга келишига сабабчи бўлади. Бундан ташқари, семантиканинг лингвомаданий компоненти мавжудлиги ҳамда муқобилсиз лексиканинг ижтимоий ва маданий илдизлари сингари лингвомаданий асосларини ажратиб кўрсатиш лозим. Таржима адекватлигига эришиш борасида лингвомаданий йўналиш ушбу ҳодисанинг барча қирраларини ўрганишга ҳамда тиллараро ва маданиятлараро таъсирнинг оқибатларига янгича қарашга имкон беради. Мана шу ўзаро таъсир шаклларида бири бўлмиш таржима лингвомаданий аспектда амалга оширилса, кўплаб масалалар ечимини енгиллаштириши табиийдир.

Таржиманинг лингвомаданий аспекти ёзма ва оғзаки матн таржимасини нафақат лисоний, балки маданий омилларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширишни тақозо қилади. Бунда лексик бирликнинг нафақат денотатив-сигнификатив компоненти, балки лингвомаданий компоненти ҳам очиб берилади. В. Воробьев тил ва маданият ўзаро боғлиқлиги ва бир-бирига таъсирини комплекс масала сифатида ўрганиш жараёнида бир-бирига боғлиқ икки ҳодисани ўзида синтезлаши мумкин бўлган ўзига хос бирликни ажратиб олишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди ва лингвокультурема терминини таклиф қилади: “Тил бирликлари бўлмиш сўз ва лексик-семантик муқобилдан фарқли ўларок лингвокультурема нафақат тил (лисоний маъно), балки маданият сегментларини ҳам ўз ичига олади” [В. Воробьев, 2006: 44].

Лингвомаданиятшунослик - лингвистика ва маданиятшунослик кесишувида вужудга келган синтезловчи характерга эга мажмуавий фан бўлиб, тил ва маданият ўзаро боғлиқлигининг лингвистик аспектини тадқиқ этади ва ушбу жараённи лисоний ва маданий мазмун бирлигидаги яхлит бирликлар таркиби деб ҳисоблайди. “Лингвомаданиятшунослик шундай бир ҳақиқатни ифодалайдики, унингча, тил, шуур ва маданият органик тарзда бир-бирига боғланган, бир-бирини тусмоллайди ва улардан ҳеч қайсиси инкор қилина олмагани сингари, бирортаси ҳам доминантлик қила олмайди” [А. Хроленко, 2009: 28].

Лингвомаданиятшунослик – тилшунослик ва маданиятшунослик ўртасида вужудга келган янги мустақил фан бўлиб, у халқлар маданиятининг вужудга келиш тарихи ва унинг тилда акс этиш қонуниятларини ўрганади.

Лингвомаданиятшуносликнинг ривожланиш даврини иккига бўлиш мумкин: биринчи давр – фаннинг вужудга келиш даври (В. Хумболдт, Я. Гримм, А. Потенбня, Э. Сэпир ишларида ўз аксини топган), иккинчи давр эса лингвокультурологиянинг мустақил фан деб тан олиниш давридир (В. Воробьев, В. Телия ва В. Маслова ишларида қайд этилган) [И. Тухтасинов, 2018: 15-16].

Айрим тадқиқотчилар лингвомаданиятшунослик фанлараро илм бўлиб, у маданий тушунчаларнинг сўзда жамғарилишини ва сўзнинг маданий фаолиятга ундовчи унсур эканлигини ўрганишини таъкидлайди. Лингвомаданиятшуносликнинг объекти “маданий ахборот, маданиятнинг барча кўрсатмалари, преференциялари ва тилдан фойдаланган ҳолда ушбу маданиятни яратувчи инсон билан бирга ташувчи тилнинг ўзаро фаолият тадқиқоти” [В. Маслова, 2001: 36] сифатида таърифланади.

Тил ва маданият узвийлиги Ф. Фон Хумбольдт концепциясидаги “тил ўзининг энг нозик толалари билан халқ руҳиятига боғлангандир” қабилидаги нуқтаи назарга асосланган.

Предмет-ҳодисаларнинг маъносини тўғридан-тўғри тушуниш ва изоҳлаш имкони топилади, аммо маданий маънони тушуниш учун уни “бошдан кечириш”, маданий олам тўқималарига сингиб кетиш зарур [Ш. Сафаров, 2019: 109]. Таржиманинг лингвомаданий жиҳатдан ҳам адекват даражада яратилиши учун таржимоннинг когнитив захираси, дунёси иккинчи лисоний маданият талабларига жавоб берадиган даражада бўлиши талаб этилади.

Таржима жараёнида аслиятдаги воқеа-ҳодисаларни китобхонга тушунарли бўлган тил воситалари орқали қайта яратишга ҳаракат қилинади. Бунда у китобхоннинг аслиятга нисбатан бутунлай бошқа тилга мансуб эканлигини, ўзгача маданият ва тарих вакили эканлигини унутмаслиги керак [И. Фафуров, О. Мўминов, Н. Қамбаров, 2012: 86]. Таржимада лингвомаданий жиҳатлар ва таржима тилларининг лисоний воситаларининг қўлланишидаги фарқли ва ўхшаш жиҳатларига, шунингдек аслият матни ва таржима матнида урф-одатлари, анъаналари, турмуш тарзи ҳақида ҳам мукамал билимга эга бўлиш таржимоннинг асосий вазифаларидандир.

ХУЛОСА

Демак, таржима жараёнида маданиятлараро контаминация - тизимлар қоришуви юзага келар экан унда нафақат иккита тил, балки иккита маданият

хам алоқага киришишини ҳисобга олиб, таржимада муқобилликка эришиш учун маданиятлараро англашишга етишиш асосий рол ўйнашини инкор қилолмас эканмиз. Тиллараро ва маданиятлараро мулоқот шароитида муқобилликка эришиш масаласи таржимага нисбатан кенг кўламли фанлараро лингвомаданий ёндашув асосида ҳал этилади ҳамда таржимада адекватликка эришолмасликнинг сабаби нафақат алоҳида тиллардаги лингвистик фарқлар балки, коммуникантлар миллий онгининг ҳам бир хил эмаслиги билан изоҳланади.

REFERENCES

1. Влахов С.И. Непереводимое в переводе / С.И. Влахов, С.П. Флорин. – М.: Международные отношения, 1980. – 343 с.
2. Виноградов В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). – М.: Издательство РАО, 2001. – 224 с.
3. Воробьев В.В. Лингвокультурология. – М: Издательство Российского университета дружбы народов, 2006. – 336 с.
4. Гарбовский Н.К. Теория перевода: Учебник. – Москва, 2007. – 544 с
5. Иванов А.О. Безэквивалентная лексика: перевод, язык, культура: учеб, пособие. – Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2006. –190 с.
6. Иванов Н.В. Дихотомии перевода (к онтологическим основаниям определения научного объекта переводоведения) // Вестник Мос-кого университета. Сер. 22. Теория перевода. 2015. № 4. –С.34-64.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001. – 183 с
8. Сафаров Ш.С. Таржимашуносликнинг когнитив асослари. Монография. – Тошкент: “Наврўз” нашриёти, 2019. – 300 б.
9. Тухтасинов И.М. Таржимон тайёрлашда касбий компетенцияларни эквивалентлик ҳодисаси асосида ривожлантириш. Пед. фан. док. (DSc) дисс. – Т.: 2018. – 242 б.
10. Хроленко А.Т. Основы лингвокультурологии. – 5-е изд. – М.: Флинта - Наука, 2009. – 181 с.
11. Гафуров И., Мўминов О., Қамбаров Н. Таржима назарияси. – Тошкент: Тафаккур Бўстони, 2012. – 216 б.
12. Юсупов О.Я. Инглиз ва ўзбек тилларидаги лексик дублетларнинг функционал-семантик ва лингвомаданий тадқиқи. Фил. фан. бўйича фал. докт. диссер. Самарқанд, 2020. – 225 б.

13. Whorf B.L. Language, thought and reality (selected writings of B. L. Whorf) / B.L. Whorf; ed. John B. Carroll. - New York: Wiley, 1956. – 278 p.
14. Qodiriy A. O'tgan kunlar. – T.: Ilm-ziyo-zakovat. 2019. – 432 b.
15. Reese M.E. Bygone Days: O'tkan kunlar. Qodiriy A. Translation. Nashville TN, 2018. – 495 p.
16. Reese M. interview, 2021: 7 iyul. www.gazeta.uz/en/2021/07mark-reese/